

Andrej Kirbiš, Sergej Flere

Podložniška politična kultura v postkomunističnih družbah: primerjalna študija postjugoslovanskih študentov

POVZETEK: V raziskavi so bili na vzorcu študentov družboslovja preučeni nekateri elementi politične kulture v osmih postjugoslovanskih državnih entitetah ($N = 2178$, M -starost = 19,8 leta, $SD = 1,89$). Rezultati so pokazali, da so v socioekonomsko manj razvitih okoljih v povprečju bolj prisotni elementi t. i. podložniške politične kulture, ki jo označujejo avtoritarnost, splošni tradicionalizem, zavezanost tradicionalnim spolnim vlogam, državni paternalizem in posplošeno nezaupanje. Izjema od te tendence je bil kazalec ekonomskega egalitarizma, kjer razlike med vzorci niso bile statistično značilne. Avtorji ugotavljajo, da skoraj dve desetletji po razpadu Jugoslavije v njenih naslednicah še vedno ostajajo prisotne nekatere vrednotne razlike, in sklenejo, da proces demokratične konsolidacije v postjugoslovanskih družbah še ni končan, da pa je temu cilju s politično-kulturnega vidika najbližje Slovenija.

KLJUČNE BESEDE: politična kultura, podložniške politične vrednote, postjugoslovanske družbe, demokratizacija, mladina

1 Uvod

Raziskave kažejo, da so postkomunistične demokracije pogosto nestabilne (Przeworski 1991; Schedler 2001), politična kultura, tj. politične vrednote, stališča in vedenje državljanov pa odločilnega pomena za obstoj in učinkovitost demokracije (Dalton 2006; Inglehart in Welzel 2007; Jacobs in dr. 2003). Čeprav nekateri institucionalni pogoji, kot so npr. splošna in enaka volilna pravica, mehanizmi nadzora nad izvršilno oblastjo, svoboda izražanja idr., pomenijo obstoj *formalne* demokracije, pa sami po sebi še ne zagotavljajo tudi *učinkovite, vsebinske oz. dejanske* demokracije (Putnam in dr. 1993; Rose in Shin 2001; Welzel in dr. 2003: 350). Učinkovita demokracije je tista, kjer lahko državljani formalne pravice dejansko izvršujejo. Nasprotno pa je demokracija neučinkovita, če obstajajo neformalni družbeni mehanizmi, ki državljanom dejansko izvajanje danih pravic preprečujejo. Med neformalnimi mehanizmi, ki učinkovitosti demokracij škodujejo, je ključnega pomena korupcija elit, slednja pa je močno odvisna od politične kulture prebivalcev (Welzel 2002: 318).

Namen naše raziskave je zato bil preučiti in primerjati politično kulturo v osmih postjugoslovanskih entitetah.¹ Natančneje, osredotočili smo se na vrednotno komponento politične kulture (Inglehart in Welzel 2007; Pantić in Pavlović 2009; Vujčić 2001; Welzel 2007) ter ugotavljali meddržavne podobnosti in razlike povprečnih ravni nekaterih kazalcev politične kulture ter njihovo povezanost z dvema makrokazalcema ekonomske in politične razvitosti. V prispevku so nas zanimali tisti elementi politične kulture, ki jih avtorji izpostavljajo kot posebej relevantne in pereče za uspešen proces demokratizacije v posttotalitarnih sistemih; gre predvsem za avtoritarne, tradicionalne, egalitarne in paternalistične vrednotne usmeritve, ki sestavljajo t. i. *podložniško* politično kulturo (glej Almond in Verba 1963, 1989; Dalton 2006; Diamond 1994; Golubović 2004; Inglehart 1997; Vrcan 1986).

2 Konceptualizacija politične kulture

Politična kultura je eden osrednjih konceptov v politološki, političnosociološki, pa tudi širši družboslovni znanosti. Nanaša se na skupek političnih vrednot, prepričanij, stališč in vedenj, ki so značilna za določeno politično skupnost (državo, regijo, družbeno skupino, politično elito idr.). Sam termin je prišel v uporabo šele sredi 20. stoletja, medtem ko njegova zasnova sega že v čas pred starimi Asirci, Babilonci, Grki in Rimljani (Almond in Verba 1989). Do sredine 20. stoletja avtorji niso govorili o *politični kulturi*, temveč o *duhu zakonov* (Montesquieu), *tradiciji in navadah* (Burke), *nacionalnem duhu* (Herder), *ideologiji* (Marx, Gramsci) ipd. kot kulturni podlagi političnega življenja. Ne glede na uporabljeni termin pa praviloma obstaja konsenz o osrednjem pomenu *vrednot in prepričanij* državljanov za obstanek političnega sistema. Zasnova politične kulture v sodobni družboslovni znanosti sega že v Webrovo klasično študijo (1921/1972) o pomenu kalvinizma za razvoj kapitalizma in ekonomsko uspešnost družb. Pionirja empiričnega preučevanja politične kulture, G. Almond in S. Verba, pa sta v svoji klasični študiji *The Civic Culture* (1963) definirala *politično kulturo* kot »psihološke orientacije do družbenih objektov«, »orientacije posameznikov do političnih sistemov, njegovih posameznih delov in dojemanje posameznikove lastne vloge znotraj političnega sistema« ter kot »subjektivne orientacije do politike« (Almond in Verba 1963: 12–14; 1989).

Glede na raznovrstnost pojmov in konceptov, ki jih avtorji uvrščajo v koncept politične kulture, ter pogosto arbitrarnost pri analizi empiričnih kazalcev v pričujočem prispevku zaradi večje konceptualne jasnosti sledimo strukturalni klasifikaciji politične kulture (npr. Pantić in Pavlović 2009; glej tudi Almond in Verba 1963; Vujčić 2001), v okviru katere avtorji ločijo štiri komponente. Za namene pričujoče študije smo analizirali le vrednotno komponento, saj raziskave kažejo, da so vrednote državljanov

1. Čeprav v nadaljevanju govorimo tudi o »državah«, nastalih iz nekdanjih republik SFRJ, se zavedamo neustreznosti izraza za nekatere postjugoslovanske tvorbe.

osrednjega pomena za obstoj demokracije (Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007; Welzel 2007).²

3 Pomen politične kulture za demokratične politične sisteme

Če so že zgodnejše verzije modernizacijske teorije predvidevale, da tehnološki napredek in posledični ekonomski razvoj s seboj prineseta tudi širše strukturne/institucionalne spremembe (Inkeles in Smith 1974; Lerner 1958), pa empirične raziskave šele v zadnjih desetletjih dejansko potrjujejo, da ekonomski razvoj ni zadosten pogoj za uveljavitev demokratičnih političnih institucij. O tem med drugim pričajo mnoge z naravnim bogastvom bogate države, predvsem na Bližnjem vzhodu in v Aziji, ki se kljub visokemu BDP-ju ne uvrščajo med demokratične sisteme (Goehring 2008). Jasno je torej, da med ekonomskim razvojem in politično strukturo nastopi še ključna vez – politična kultura.

Tako sta bili že temeljni tezi Almonda in Verbe (1963): 1) da je vsak politični sistem postavljen v določen kontekst, ki ga določajo stališča do politike, politične vrednote, znanja; skratka v določeno politično kulturo; 2) da politična kultura *določa* politični sistem. Nekaj desetletij kasneje, z razvojem kvantitativnih metod in na podlagi opravljenih analiz v družbah, ki so zajele skoraj 90 % svetovne populacije, najnovejše empirične študije Ingleharta, Klingemanna, Welzla, Daltona in sodelavcev kažejo, da politična kultura in vrednote dejansko *vplivajo* na nastanek, obstoj (dolgotrajnost) in učinkovitost demokracij, tudi ob rigoroznem nadzoru preostalih relevantnih spremenljivk (socioekonomskega razvoja, preteklih stopenj demokracije, komunistične preteklosti itd.; npr. Inglehart in Welzel 2007; Welzel 2007; Welzel in dr. 2003). Tako sta omenjena avtorja v veliki meri ovrgla kritike nekaterih raziskovalcev, ki so podvomili v vzročno-posledičnost omenjene zveze, tj. od politične kulture k političnemu sistemu (Barry 1988; Jackman in Miller 1996; za novejšo kritiko glej Fails in Pierce 2010).

Natančneje, Inglehart in sodelavci ugotavljajo, da ekonomski razvoj in višanje življenjskega standarda v družbah prispevajo k širjenju »vrednot samoizražanja, ki dajejo prednost individualni svobodi nad kolektivnim delovanjem, človeški raznolikosti nad skupinsko konformnostjo in civilni avtonomiji nad državno avtoriteto« (Inglehart in Welzel 2007: 300). V takih družbah posledično prihaja tudi do upadanja povprečnih ravni nasprotnega vrednotnega pola – tradicionalnih, avtoritarnih in »preživetvenih« vrednot (Halman 2007; Inglehart in Baker 2000; Welzel in dr. 2003), tj. do upada podložniške politične kulture. Skupek slednjih (sorodnih in medsebojno povezanih) vrednotnih usmeritev predstavlja oviro demokratizaciji in nevarnost za konsolidacijo novih demokracij. Študije tako kažejo, da postkomunistične države dosegajo višje povprečne ravni na kazalcih številnih avtoritarnih, tradicionalnih, nedemokratičnih politično-kulturnih usmeritev (Inglehart 2002; Inglehart in Welzel 2007; Klingemann

2. Poleg vrednotne komponente koncept politične kulture zajema še vedenjsko (npr. politično vedenje in udeležba), kognitivno (npr. politično znanje in kompetenca) in motivacijsko (npr. pripravljenost za politično udejstvovanje, politično zanimanje itd). Zadnje tri se nanašajo na ožjo sfero *političnega*, prva pa na sfero *vrednot*.

in dr. 2006). Vendar se posttranzicijske države ne razlikujejo le od zahodnih držav, ampak tudi med seboj; in ne le po političnovrednotnih usmeritvah prebivalcev, temveč tudi po nekaterih bistvenih makrokazalcih razvoja.

4 Proces demokratizacije in nekatere razlike med posttranzicijskimi državami

Almond in Verba (1963) pojasnjujeta, da z demokracijo najbolj skladna politična kultura (državljska oz. civilna politična kultura) nastane kot rezultat stikov modernih in tradicionalnih elementov v daljšem časovnem obdobju, skozi postopne gospodarske in političnoinstitucionalne spremembe. Nasprotno pa nenadne spremembe lahko povzročijo družbeno dezintegracijo, ki ima negativen vpliv na razvoj demokracije (Almond in Verba 1989: 5; Pantić in Pavlović 2009; Rose in dr. 1996). Ko so se države vzhodne, srednje in jugovzhodne Evrope konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja podale na pot »trojne tranzicije«, ³ se je proces zamenjave političnih sistemov odvijal vse prej kot postopno. Za razliko od zahodnoevropskih držav, od katerih se jih je skoraj polovica postopoma razvila v demokratično ureditev, so postkomunistične države nastale »v nekaj tednih ali mesecih« (Rose in dr. 1996: 62). Dinamika političnih in družbenih sprememb je bila še posebej visoka v takratnih jugoslovanskih republikah. Več desetletij enoten družbenopolitični sistem je razpadel na več političnih enot, proces pa ni potekal gladko. Po razpadu Jugoslavije je na njenem ozemlju potekalo pet vojn (Haus 2005), nekatere na novo nastale državne tvorbe imajo atipične oblike in vsebine, kažejo pa tudi na nestabilnost (Ramet 2002).

Kot pravi Rupnik (1999), nato dejstvo, da so sedanje postkomunistične države pred procesom tranzicije delile »skupno« postkomunistično usodo, pove le malo o poteh, po katerih so stopale po osamosvojitvi. Z drugimi besedami, kljub temu da se postjugoslovanske države s svojimi političnimi in gospodarskimi institucijami približujejo Zahodu (Bideleux 2007), pa vendarle ne gre spregledati medsebojnih »objektivnih« posttranzicijskih razlik. Tako entitete dosegajo različne stopnje ekonomskega in družbenega razvoja (BDP, indeks človekovega razvoja HDI; glej United Nations Development Programme, 2009). Najvišje mesto na indeksu človekovega razvoja (HDI) zaseda Slovenija (29. mesto), najnižje pa Makedonija (72.). ⁴ Da so novonastale države različno hitro napredovale tudi v institucionalnem vidiku demokratizacije, pričajo podatki *Nations in Transit* (Goehring 2008), ki posttranzicijske države uvršča na »lestvico demokratičnosti« po kriteriju institucionalne razvitosti demokracij. Povprečna ocena v sedmih ocenjevalnih kategorijah kaže, da izmed nekdanjih jugoslovanskih republik le Slovenija dosega status »konsolidirane demokracije«, medtem ko preostale dosegajo nižje stopnje demokratične razvitosti. Glede na omenjene podatke ne prese- nečajo trditve, da slabi dve desetletji po korenitih družbenopolitičnih spremembah v

3. Gre za politično, ekonomsko in družbeno tranzicijo. Slovenija je celo primer štirikratne tranzicije – poleg omenjenih sprememb ob razpadu Jugoslavije slovenska tranzicija zajema še izgradnjo nacionalne države (Rizman 2002: 138).

4. Kosovo (zaenkrat) na lestvico ni uvrščeno.

velikem delu Evrope »postsocialistična tranzicija še ni dočakala konca« (Vihalemm in Kalmus 2008: 901). Kot glavno oviro omenjenemu objektivnemu političnemu in gospodarskem razvoju pa avtorji najpogosteje omenjajo nasprotje med hitrimi in globokimi institucionalnimi spremembami ob koncu 1980-ih na eni ter počasnostjo sprememb oz. »inercijo« kulturnih procesov na drugi strani (Vihalemm in Kalmus 2008: 901; glej tudi Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007: 99) oz., z drugimi besedami, med kontinuiteto in statičnostjo politične kulture (Agh 1996: 127). V tej luči Rose in Munro (2003) poudarjata, da svobodne volitve (politična struktura) še ne pomenijo spremembe politične kulture oz. »sofvara« (Agh 1996: 127), ki pa je bistven za utrditev in konsolidacijo novih demokracij.

5 Podložniška politična kultura (post)komunističnih držav

Almond in Verba (1963) sta v eni najbolj znanih tipologij ločila tri osnovne tipe politične kulture: parohialno, podložniško in participativno. Čeprav v vsaki družbi obstajajo trije tipi hkrati, avtorji v kontekstu (post)totalitarnih držav poudarjajo predvsem osrednjo vlogo podložniške⁵ politične kulture (Dyker 1979; Fink - Hafner in Kropivnik 2006; Miheljak 2002; Pantić 1998; Pantić in Pavlović 2009; Popović in dr. 1977; Tomšič 2002), ki je v svojem bistvu nedemokratična, pri njej pa gre za obstoj jasno določene hierarhije in enosmeren tok vpliva od političnega vrha do družbene baze, medtem ko so državljani do politične elite in politike nasploh v odnosu pasivnosti, nezanimanja in podrejenosti (Južnič 1989). Občutki notranje politične kompetence (občutek lastnega vpliva na politične in družbene dogodke) pri državljanih niso razviti, pogosto zaradi posledic represivne drže nekdanje države. Ljudje so »podložniki«, in ne »državljani«. Čeprav se navedene orientacije dojemajo predvsem kot posledica komunistične preteklosti (Rose in Shin 2001), pa ne gre pozabiti, da je bil v omenjenih družbah takšen tip politične kulture prisoten že pred nastopom komunizma. Slednji je torej podložniško politično kulturo le nadaljeval (Gallagher 1998: 44–45; Tomšič 2002: 146).

Osrednjo vlogo v (post)komunističnih političnih kulturah igrajo predvsem naslednje podložniške vrednotne usmeritve, ki spadajo v t. i. »avtokratsko« (Novak 1996) politično kulturo: *avtoritarnost* kot vrednotno-osebnostni pol izkazovanja podredljivosti zunanji avtoriteti, agresije do podrejenih, nagrajevanja poslušnosti in kaznovanja neposlušnosti (Flere in Molnar 1994; Novak 1996; Pantić in Pavlović 2009; Rot in Havelka 1973; Šiber 1998); *tradicionalizem* kot vrednotno-vedenjska usmeritev, po kateri posameznik živi v skladu z ustaljenimi vzorci in idealizira preteklost ter s pomočjo katere osmišlja svet (Flere in Lavrič 2007; Golubović 2004; Inglehart 2006: 69; Pantić in Pavlović 2009; Radin 1986), *ekonomski egalitarizem* kot zahteva po bolj ali manj enakomerni porazdelitvi ekonomskih in družbenih dobrin med posamezniki, kljub temu da ti zasedajo različne položaje (Bernik in Malnar 2003: 181; Lazić in Cvejić

5. Poleg »podložniška« kultura se v literaturi pojavlja tudi termin »podaniška« (Fink - Hafner in Kropivnik 2006); ustrezen izraz bi bil še »tlačanska« politična kultura.

2007; Novak 1996; Pantič 1980: 31–34; Županov 1970)⁶ in *paternalizem*,⁷ stališče, da je država dolžna poskrbeti za posameznikovo blagostanje (Agh 1996; Bernik 1997: 85; Bideleux 2007; Kolenc 2002; Plasser in Ulram 1996; Pribersky 1996; Tomšič 2002; Vassilev 1999; Županov 1983). Ob teh orientacijah avtorji v okviru postkomunističnih držav poudarjajo še pomen nizkih stopenj *posplošenega (generaliziranega) nezaupanja* drugim ljudem, ki jih izkazuje prebivalstvo postkomunističnih držav (Adam in dr. 2005; Almond in Verba 1963; Bjørnskov 2007; Inglehart 1997; Newton 2007; Sztompka 1999; Uslaner 2003b; za Slovenijo glej Iglič 2004; Makarovič 2004) in ki se je izkazal kot močan korelat dolgotrajnosti demokratičnih sistemov (Inglehart 1997: 173–174). Kot povzame Tomšič (2002: 145), podložniško politično kulturo (post)tranzicijskih družb označujejo hierarhičnost družbe, avtoritarne vrednote ter podredljiv in pasiven odnos prebivalcev, ki nimajo občutka možnosti vpliva na oblast. Ker torej omenjene podložniške vrednotne usmeritve predstavljajo oviro vsebinski demokraciji, jih bomo v nadaljevanju podrobneje analizirali.

6 Teoretični okvir in hipoteze

Teoretični okvir za analizo politične kulture na agregatni meddržavni ravni nam predstavlja modernizacijska teorija, iz katere izhaja, da je demokracija praviloma učinkovitejša v socioekonomsko bolj razvitih državah, saj socioekonomski razvoj vodi do »ustrezne« demokracije politične kulture, ta pa nadalje v nastanek (in obstanek) demokratičnih političnih institucij (Dalton 2000; Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2003; 2007; Lipset 1959; Welzel 2007).

Tako lahko na podlagi preteklih primerjalnih raziskav ekonomsko razvite zahodne in manj razvite postkomunistične Evrope (npr. Bashkirova 2002; Fuchs in Klingemann 2006; Inglehart 2002; Janmaat 2006; Uslaner 2003a) v postkomunističnih družbah predvidimo relativno visoke povprečne ravni podložniške politične kulture (H1). Kot »visoko« raven pojmuje tiste povprečne vrednosti, ki so nad normativnim povprečjem šestih posameznih sumiranih kazalcev (avtoritarnost, tradicionalistične vrednote, paternalizem, tradicionalne spolne vloge, ekonomski egalitarizem in splošno družbeno nezaupanje).⁸

Nadalje, v postjugoslovanskem kontekstu je glede na različne stopnje socioekonomskega (kazalec BDP) in političnega razvoja držav (vrednotenje držav na letvici Freedom

6. Naj poudarimo, da gre pri ekonomskem egalitarizmu za prisilno distributivno normo egalitarnosti, in ne za normo politične enakosti državljanov.

7. Imenovan tudi »statizem« oz. »etatizem« (Lazič in Cvejić 2007; Tomšič in Rek 2006: 39).

8. Zavedamo se, da je takšni opredelitvi mogoče očitati arbitrarnost, saj je potencialno odvisna od zastavitve merskih instrumentov (trditvev). Vendar kljub temu menimo, da smo se (glede na to, da je večina spremenljivk sumiranih in povzetih iz dosedanjih primerjalnih raziskav) v veliki meri tej omejitvi izognili. Takšna zastavitev se prav tako ne razlikuje od raziskav tistih avtorjev, ki respondente npr. klasificirajo med »demokrate« in »nedemokrate« glede na seštevek točk na izbranih trditvah o oceni demokracije kot najboljše politične ureditve oz. zavrnitvi avtokracije kot najslabše (npr. Bashkirova 2002) ali npr. delitev na politične in apolitične respondente z vmesnimi mešanimi tipi (npr. Miheljak 2006).

House; glej npr. Fink - Hafner in Haček 2001; Goehring 2008) mogoče predvideti obstoj razlik med povprečnimi ravnmi merjenih elementov politične kulture v obravnavanih okoljih. Natančneje, izhajajoč iz modernizacijske teorije predvidevamo obstoj višjih povprečnih ravni podložniških orientacij v gospodarsko manj razvitih entitetah oz. negativno povezanost med socioekonomskim in političnim razvojem držav na eni ter povprečnimi vrednostmi podložniške politične kulture na drugi strani (H2). To so pokazale že pretekle študije v bivši Jugoslaviji, ki so ugotavljale, da je bila republiško-pokrajinska pripadnost najpomembnejša determinanta vrednotnih razlik, slednje pa so v veliki meri sovpadale z razlikami v socioekonomski razvitosti (Mihailović 1986; Pantić 1988, 1998; Radin 1986; Rot in Havelka 1973; Vasović 1991). H2 izhaja tudi iz del tistih avtorjev, ki poudarjajo (relativno) počasnost kulturnih sprememb (Inglehart in Welzel 2007; Južnič 1989; Lipset 1959; Lukšič 2006; Thompson in dr. 1992: 508), iz ugotovitev novejših primerjalnih postjugoslovanskih raziskav (Flere in Lavrič 2007) in iz študij v posameznih postjugoslovanskih okoljih (Pantić in Pavlović 2009; Stevanović 2006; Šram 2007).

Glede na povedano ostajajo številna vprašanja o vsebini sedanje politične kulture postkomunističnih držav neodgovorjena. Kot opozarja Rose, so vprašanja politične kulture bistvena za obstoj novih demokracij. Vnaprejšnje predvidevanje, da bodo tranzicijske spremembe, ki smo jim (bili) priča, nujno pomenile obstanek in stabilnost postkomunističnih demokracij, bi namreč pomenilo »zamenjavo družbene znanosti s političnim upanjem« (Rose in dr. 1996: 8; glej tudi Rohrschneider 2003: 66).

7 Načrt analize

V pričujoči študiji smo preučili podložniško politično kulturo postjugoslovanskih držav kot bistven dejavnik razvoja in obstoja demokracije. Najprej smo analizirali povprečne ravni posameznih podložniških elementov politične kulture v osmih okoljih in preučili razlike med vzorci, slednje pa nato pojasnjevali v okviru modernizacijske teorije.

8 Metoda

8.1 Vzorec

V raziskavi so bili v vzorec zajeti dodiplomski študenti prvih in drugih letnikov družboslovnih študijskih smeri v osmih različnih okoljih: v Federaciji Bosni in Hercegovini (Sarajevo, $n = 254$), Črni gori (Podgorica, $n = 251$), na Hrvaškem (Split, $n = 294$), Kosovu (Priština, $n = 288$), v NJR Makedoniji (Skopje, $n = 263$), Republiki srbski (Banja Luka, $n = 294$), Sloveniji (Maribor, $n = 264$) in Srbiji (Niš, $n = 270$). Povprečna starost v vzorcih se je gibala od 19,09 leta v srbskem ($SD = 0,70$) do 21,96 leta v kosovskem ($SD = 2,24$). Celoten vzorec je sestavljalo 60 % žensk (od 52 % v slovenskem do 66 % v črnogorskem vzorcu; Tabela 1). Študentje so vprašalnike izpolnjevali pri predavanjih pod nadzorstvom za anketiranje usposobljenih predavateljev in raziskovalcev, zaradi česar je bila možnost predhodne samoselekcije izključena. Čeprav smo v svoji raziskavi analizirali vzorec študentov, pa so nas zanimale predvsem medkulturne/medentitetne razlike.

Na tem mestu velja omeniti, da uporabo študentskih vzorcev nekateri raziskovalci problematizirajo, predvsem v zvezi z njihovo zunanjo veljavnostjo (glej Sears 1986). Študentje se namreč od preostale populacije v mnogih pogledih razlikujejo: sestavljajo npr. ozko starostno skupino, vključeni so v izobraževalni sistem in v njem zasedajo razmeroma visok položaj (prav tam: 521). Naš namenski neverjetnostni vzorec družboslovnih študentov nam tako ne omogoča posploševanja na širšo populacijo, vendar pa nam zaradi primerljivosti vseh osmih posameznih vzorcev omogoča veljavno primerjalno analizo. Anketiranci so namreč homogeni glede na nekatere ključne družbene dejavnike (starost, izobrazba, družbeni status, tip študija) in so tako posledično primerljiva enota (v našem primeru gre za t. i. ujemalni vzorec /angl. *matched sample*). Uporaba homogenega (npr. študentskega) vzorca poveča verjetnost, da so razlike med vzorci dejansko odraz nacionalnih/kulturnih razlik (Schwartz 1999: 34; Reynolds idr. 2000; Van de Vijver in Leung 1997).

Dodatno dimenzijo o uporabnosti študentskih vzorcev je dala tudi raziskava Flereta in Lavriča (2008), kjer avtorja pri primerjavi študentskih in nacionalnih vzorcev iz *Evropske raziskave vrednot (EVS)* triindvajsetih evropskih držav ugotavljata, da je, kadar je obstajala statistično značilna povezanost med proučenimi spremenljivkami v obeh vzorcih (nacionalnem in študentskem) hkrati, bila ta povezanost vselej istosmerna. Prav tako sta analizirala povprečne vrednosti in ugotovila, da obstaja močna povezanost (Pearsonovi in Spearmanovi koeficienti povezanosti) med rangom študentskih in nacionalnimi vzorci. Z drugimi besedami: države, ki imajo z mednarodnoprimerjalnega vidika npr. visoko religiozne študente, imajo tudi visoko religiozno celotno populacijo. Avtorja tako priznavata, da študentski vzorci resda niso reprezentativni za splošno prebivalstvo, saj se študentje razlikujejo od preostale populacije, a hkrati dodajata, da je mogoče predpostaviti, da se študentje v različnih kulturnih okoljih od preostale populacije razlikujejo *v podobnih pogledih* – so npr. sistematično bolj postmaterialistično usmerjeni, bolj permissivni glede pravice do splava in manj religiozni kot preostala populacija. Glede na rezultate svoje raziskave skleneta, da so študentski vzorci primerni in veljavni za meddržavne ter medkulturne primerjave. Uporaba homogenih (predvsem študentskih) vzorcev z neverjetnostnim vzorčenjem je zaradi omenjenih lastnosti tako v starejših kot tudi novejših primerjalnih raziskavah posledično pogosta praksa številnih raziskovalcev (med drugim glej npr. DeJong idr. 1976; Forgas idr. 1977; Hofstede 1980; Darley in Johnson 1993; McClenon 1993; Burton idr. 2000; Hoellinger in Smith 2002; Soares 2004). Skladno z ugotovitvami o ustreznosti študentskih vzorcev tako npr. Hoellinger in Smith pri primerjalnem proučevanju religioznosti in novodobništva na študentskih vzorcih ne podajata sklepov le o študentski populaciji, ampak tudi o »religioznih vrednotah celotne populacije« (2002: 245). Podobno tudi Schwartz v svojih raziskavah vrednot na podlagi homogenih vzorcev sklepa o »nacionalnih vrednotah« (1999: 45). Če sklenemo: avtorji pričujočega prispevka izhajamo iz predpostavke, da so študentski vzorci veljavni in zanesljivi za analizo meddržavnih razlik, čeprav je jasno, da so za namen posploševanja na splošne populacije najbolj primerni reprezentativni nacionalni vzorci.

8.2 Merski instrument

Analizirali smo mere podložniške politične kulture, ki so se v dosedanjih študijah izkazale za relevantne in ki jim avtorji v (post)tranzicijskih družbah pripisujejo osrednji pomen. Tako smo se osredotočili na naslednje podložniške vrednotne usmeritve: avtoritarnost, splošni tradicionalizem, tradicionalne spolne vloge, ekonomski egalitarizem, državni paternalizem in posplošeno družbeno nezaupanje.

Večina analiziranih spremenljivk (razen kjer je navedeno drugače) je bilo merjenih v obliki trditev Likertovega formata (1 = popolno nestrinjanje, 5 = popolno strinjanje). Višja povprečna vrednost pri vseh instrumentih pomeni višjo vrednost na posamezni lestvici. Trditve analiziranih instrumentov so bile podvržene eksploratorni faktorski analizi, na podlagi katere smo v sumacijske lestvice združili trditve, ki so obtežile faktorje z vrednostmi višje od 0,3. Vsi analizirani instrumenti so predstavljali enofaktorsko rešitev. Podatki o številu trditev v posamezni lestvici, povprečne vrednosti, standardni odkloni in Cronbachove alfe so predstavljeni v Tabeli 1. Cronbachove alfe so pokazale sprejemljivo stopnjo notranje konsistentnosti lestvic tako v posameznih kot tudi na celotnem vzorcu.

Avtoritarnost smo merili z modificirano Funkejevo (2005) pozitivno usmerjeno (angl. *pro-trait*) lestvico avtoritarnosti, sestavljeno iz šestih trditev. Primeri trditev so: »Poslušnost in spoštovanje avtoritete so najpomembnejše vrednote, ki se jih otroci morajo naučiti«, »Kar naša država potrebuje, je močan predsednik, ki bo zatrl zlo in nas ponovno popeljal na pravo pot« in »Namesto ‚človekovih pravic‘ naši državi primanjkuje vpeljevanje strogega reda«.

Tradicionalistične vrednote so bile opazovane prek lestvice, sestavljene iz treh predhodno medkulturno apliciranih trditev (Flere in Lavrič 2007), kjer se je že izkazala njena psihometrična ustreznost. Uporabljena lestvica se je nanašala na t. i. *splošni tradicionalizem*, in ni zajela bolj ozkega področja specifičnih oblik tradicionalizma (prim. spodaj in z Miheljak 2002: 152).

Tradicionalne spolne vloge smo merili z modificirano verzijo lestvice po Amni (Amnå in dr. 2007). Lestvica se je nanašala na ožje področje tradicionalizma, tj. na odnose med spoloma oz. percepcijo spolnih vlog in spolne neenakosti. Poleg zgoraj omenjenega splošnega tradicionalizma smo dodali še to bolj specifično obliko tradicionalizma, in sicer zaradi pomena, ki jo vrednotnim stališčem glede spolne (ne)enakosti pripisujejo mnogi avtorji (Inglehart 2006; Inglehart in Welzel 2007), prav tako pa je pojem soroden še enemu osrednjemu elementu demokratične kulture – tolerantnosti.

Ekonomski egalitarizem smo merili s trditvijo »Državna oblast bi morala zmanjšati dohodkovne razlike med bogatimi in revnimi«, *državni paternalizem* pa s pomočjo semantičnega diferenciala na 10-stopenjski lestvici, uporabljenega v številnih primerjalnih empiričnih raziskavah⁹ (1 = »Ljudje bi morali sami bolj poskrbeti za svojo

9. Npr. raziskavi vrednot *World Values Survey (WVS)* in *European Social Survey (ESS)*.

blaginjo«, 10 = »Država bi morala bolj poskrbeti za blaginjo ljudi«).¹⁰ Slednji indikator smo rekodirali na 5-stopenjsko Likertovo lestvico (1 = zavračanje paternalizma, 5 = sprejemanje paternalizma).

Družbeno nezaupanje smo prav tako preučevali prek dveh semantičnih diferencialov, povzetih po Rosenbergu (1956): »Če govorimo na splošno, ali bi rekli, da večini ljudi lahko zaupamo, ali menite, da je treba biti z ljudmi zelo previden?« (1 = treba je biti zelo previden, 10 = večini ljudi lahko zaupamo) ter »Ali menite, da bi vas večina ljudi skušala izkoristiti, če bi za to dobila priložnost, ali pa bi večina skušala ravnati pošteno?« (1 = večina bi me skušala izkoristiti, 10 = večina bi skušala ravnati pošteno).¹¹ Oba indikatorja smo modificirali v obliko Likertove lestvice, rekodirali v obratno smer in sumirali v en sam indikator (1 = družbeno zaupanje, 5 = družbeno nezaupanje). Višja vrednost torej pomeni večjo stopnjo posplošenega nezaupanja.¹²

9 Rezultati

Tabela 1 prikazuje opisno statistiko sociodemografskih spremenljivk in povprečne vrednosti preučevanih spremenljivk politične kulture. Rezultati v Tabeli 1 (zadnji stolpec) kažejo, da se pet od šestih mer politične kulture postjugoslovanskih držav medsebojno statistično značilno razlikuje (izvedena je bila analiza variance; $p < 0,001$) in da je edina izjema mera ekonomskega egalitarizma, kjer razlike niso statistično značilne.

-
10. Čeprav obe trditvi vsebujeta besedo »država«, prvi kazalec eksplicitno poudarja zmanjšanje dohodkovnih razlik, drugi pa *aktivno* vlogo države pri skrbi za ljudi. S tega vidika meri sicer ustrezata teoretični zastavitvi, vendar je treba dodati, da omenjena indikatorja avtorji v nekaterih raziskavah uvrščajo tudi v koncept intervencionizma oz. etatizma. Ker sta bila oba kazalca merjena v obliki semantičnega diferenciala na lestvici od 1 do 10, smo rezultate zaradi primerljivosti z drugimi konstrukti rekodirali v lestvico od 1 do 5, in sicer tako: vrednosti 1 in 2 smo rekodirali v 1; 3 in 4 v 2; 5 in 6 v 3; 7 in 8 v 4; ter 9 in 10 v 5.
 11. Rosenbergova lestvica je pogosto uporabljena v empiričnih raziskavah, med drugim v WVS (tudi SJM) in European Social Survey.
 12. Rekodiranje spremenljivk je bilo izvedeno po ključu iz opombe 10.

Tabela 1: Opisna statistika demografskih spremenljivk in preučevanih elementov politične kulture po posameznih vzorcih

Mere	F BiH N = 252	ČRNA GORA n = 245	HRVAŠKA n = 293	KOSOVO n = 283	NJR MAKE- DONIJA n = 263	REPUBLIKA SRBSKA n = 290	SLOVENIJA n = 262	SRBIJA n = 269
Starost (M/SD)	19,9/1,55	19,43/2,76	19,87/2,03	21,06/2,24	19,45/1,54	20,01/1,04	19,82/1,29	19,09/0,70
Spol (%)								
Moški	41,9	34,0	47,6	41,2	45,2	35,5	38,5	38,3
Ženski	58,1	66,0	52,4	58,8	54,8	64,5	61,5	61,4
Družinska struktura (%)								
Tradicionalna (2 biološka starša)	67,9	78,0	80,5	83,6	87,4	78,8	77,1	88,4
Netradicionalna (drugo)	32,1	22,0	19,5	16,4	12,6	21,2	22,9	11,6
Družinski SES (%)								
Nižji	2,4	0,8	0,7	1,8	1,1	0,7	1,1	1,1
Nižji srednji	10,4	11,7	9,9	18,5	9,9	17,0	14,5	23,2
Srednji	47,8	47,6	56,7	44,7	51,9	48,8	46,6	47,9
Višji srednji	31,7	35,1	27,6	28,4	30,2	29,4	33,6	25,1
Višji	7,6	4,8	5,1	6,5	6,9	4,2	4,2	2,6
Kraj bivanja (%)								
Podeželje/vas	4,4	5,3	15,7	18,7	8,4	11,4	42,4	17,2
Manjše mesto (1000–10.000 preb.)	13,7	11,9	19,5	17,2	10,3	8,3	21,4	16,1
Srednje mesto (< 50.000 preb.)	23,7	31,6	19,1	16,8	18,3	24,9	11,8	25,8
Večje mesto (> 50.000 preb.)	58,2	51,2	45,7	47,4	63,0	55,4	24,4	40,0

Mere (min-max)/ št. trditev v sumacijski lestvici	F BiH n = 252		ČRNA GORA n = 245		HRVAŠKA n = 293		KOSOVO n = 283		NJR MAKE- DONIJA n = 263		REPUBLIKA SRBSKA n = 290		SLOVENIJA n = 262		SRBIJA n = 269	
	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α	M (SD)	α
Avtoritar- nost (1-5)/6	3,79 ^{ad} (0,81)	0,76	3,34 ^b (0,82)	0,64	3,36 ^b (0,78)	0,73	3,87 ^d (0,74)	0,57	3,65 ^a (0,73)	0,63	3,25 ^b (0,86)	0,70	2,99 ^c (0,66)	0,61	3,40 ^b (0,77)	0,66
Tradicio- nalizem (1-5)/3	3,19 ^a (0,93)	0,61	2,73 ^{bc} (0,96)	0,56	2,94 ^b (0,84)	0,51	3,26 ^a (0,98)	0,40	3,37 ^a (0,88)	0,48	2,94 ^b (0,92)	0,54	2,64 ^c (0,73)	0,41	2,81 ^{bc} (0,83)	0,40
Tradicio- nalne spolne vloge (1-5)/3	2,13 ^a (1,10)	0,69	1,96 ^a (1,04)	0,64	1,89 ^a (1,04)	0,76	2,59 ^b (1,22)	0,66	2,50 ^b (1,31)	0,78	1,97 ^a (1,16)	0,78	1,63 ^c (0,88)	0,75	1,87 ^{ac} (1,08)	0,75
Ekonomski egalita- rizem (1-5)/1	3,89 ^a (0,93)		4,07 ^a (0,87)		3,97 ^a (0,89)		4,03 ^b (1,29)		3,91 ^b (0,94)		3,91 ^a (0,92)		3,94 ^c (1,01)		3,91 ^{ac} (0,96)	
Paternal- lizem (1-5)/1	3,65 ^a (1,24)		3,47 ^{ab} (1,40)		3,56 ^{ab} (1,24)		3,48 ^{ab} (1,41)		3,76 ^a (1,36)		3,45 ^{ab} (1,27)		3,44 ^{ab} (1,32)		3,23 ^b (1,37)	
Družbeno nezaupanje (1-5)/2	3,91 ^{ab} (1,06)	0,75	3,95 ^{ab} (1,09)	0,67	3,77 ^{ab} (0,94)	0,64	3,93 ^{ab} (1,15)	0,67	4,01 ^{ab} (1,04)	0,64	3,94 ^{ab} (1,08)	0,77	3,66 ^a (0,96)	0,75	4,01 ^b (1,01)	0,69

Opombe: Povprečne vrednosti spremenljivk, označene z različno nadpisanimi črkami, se med seboj statistično značilno razlikujejo. Izvedena je bila analiza variance.

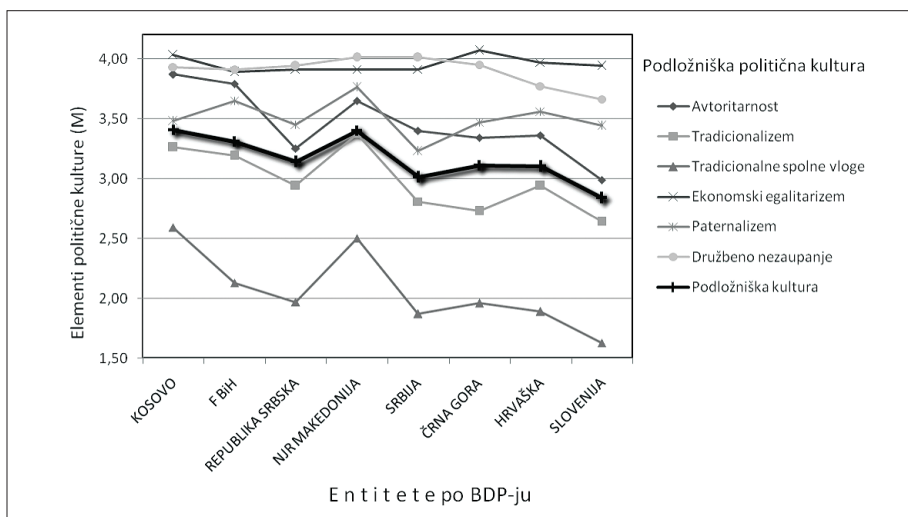
**p < 0,001

Če na Tabeli 1 in Sliki 1 podrobneje primerjamo povprečja posameznih vzorcev, vidimo, da je večina povprečnih vrednosti podložniških orientacij nad normativnim povprečjem (3,0) in da so v vseh vzorcih pod njim le povprečne vrednosti kazalca spolnega tradicionalizma. Na kazalcu splošnega tradicionalizma entitete dosegajo nekoliko višje vrednosti, tri izmed njih so nad normativnim povprečjem (Kosovo, Makedonija in F BiH). Od preostalih vrednosti je pod normativnim povprečjem le slovenski vzorec na kazalcu avtoritarnosti, povprečne vrednosti vseh preostalih mer pa so v vseh okoljih nad vrednostjo 3,0. Najvišje ravni dosejata ekonomski egalitarizem in družbeno nezaupanje s povprečnima vrednostma 3,95 in 3,91. Zanimiva ni le ugotovitev, da na kazalcu ekonomskega egalitarizma razlike med vzorci niso statistično značilne, temveč tudi, da so vrednosti visoke v vseh okoljih. Podobno velja tudi za posplošeno družbeno nezaupanje, kjer sta edini statistično značilni razliki le med slovenskim in srbskim vzorcem.¹³ Nekoliko nižje povprečne vrednosti so na kazalcih paternalizma (3,50) in

13. Za razlike med vzorci glej Tabelo 1, kjer se povprečne vrednosti spremenljivk, označene z različno nadpisanimi črkami, med vzorci statistično značilno razlikujejo.

avtoritarnosti (3,45), a še vedno nad normativnim povprečjem. Na podlagi rezultatov tako lahko potrdimo H1 o razmeroma visokih povprečnih vrednostih elementov podložniške kulture, še posebej, če upoštevamo, da naša analiza temelji na študentskih vzorcih, ki so, kot smo omenili, v primerjavi s splošno populacijo bolj liberalno oz. manj tradicionalno, avtoritarno in podložniško usmerjeni. Povedano drugače, analiza reprezentativnih vzorcev bi bržkone pokazala še višje vrednosti podložniške kulture.

Slika 1: Povprečne ravni elementov podložniške politične kulture v osmih postjugoslovanskih entitetah

Opombe: BDP-podatki (PPP v letu 2007) za razporeditev držav povzeti po United Nations Development Programme (2009), podatki za Kosovo (PPP v letu 2007) povzeti po CIA Fact Book (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>).

Slika 1 nazorneje kaže, da so povprečne vrednosti vrednotne podložniške politične kulture praviloma višje v ekonomsko manj razvitih državah; običajno namreč prva tri mesta zasedajo najmanj razvita okolja (Kosovo, Makedonija in F BiH). Slovenija kot socioekonomsko najbolj razvita na štirih od šestih mer dosega najnižje povprečje. Tudi Kosovo kot najmanj razvita entiteta dosega 1. ali 2. mesto na štirih od šestih indikatorjih. Vendar na drugi strani rezultati kažejo tudi, da obe ekonomski vrednotni orientaciji (ekonomski egalitarizem in paternalizem) z razvitostjo nista povezani tako izrazito kot drugi kazalci »neekonomskih« orientacij. Še več, paternalizem je v nekaterih primerih v povprečju celo višji v ekonomsko bolj razvitih državah.

Če natančneje primerjamo povprečja entitet na analiziranih kazalcih, prav tako vidimo nekatera odstopanja. Respondenti iz Republike srbske tako praviloma dosegajo nižje vrednosti pri merah podložniške politične kulture v primerjavi z respondenti iz F BiH, in to kljub enotnemu BDP-ju znotraj BiH, kar verjetno kaže na pomen, ki ga

imajo neekonomski dejavniki za politično kulturo.¹⁴ Nadalje, povprečne vrednosti NJR Makedonije, tretje najmanj razvite, pogosto prekašajo vrednosti od nje manj razvitih entitet, Kosova in obeh entitet BiH. Podobno je mogoče reči tudi za Črno goro in Hrvaško: obe sta po podatkih Human Development Report (2009) sicer ekonomsko bolj razviti od Srbije, a imata praviloma višje povprečne vrednosti na merah podložniške kulture (glej tudi sumacijsko mero vseh šestih elementov na Sliki 1).

Naši rezultati torej v veliki meri (a z nekaterimi izjemami) dajejo podporo H2 o negativni povezanosti med razvitostjo in podložniško subjektivnimi orientacijami, ki izhaja iz modernizacijske teorije (Dalton 2000; Inglehart 1997; Inglehart in Welzel 2007), rezultati pa so prav tako primerljivi z rezultati raziskav iz nekdanje Jugoslavije (Mihailović 1986; Pantić 1988, 1998; Rot in Havelka 1973) ter z nekaterimi novejšimi raziskavami v postjugoslovanskih okoljih (Flere in Lavrič 2007; Flere in Klanjšek 2009).

10 Razprava in sklep

V pričujoči raziskavi smo preučili povprečne vrednosti nekaterih osrednjih elementov podložniške politične kulture v postjugoslovanskih entitetah. Predvideli smo razmeroma visoke ravni povprečnih vrednosti podložniških vrednotnih orientacij, obstoj razlik med vzorci in negativno povezanost podložniške kulture z obema kazalcema družbene razvitosti. Posledično smo ugotavljali tudi pojasnjevalno vrednost modernizacijske teorije v postkomunističnem kontekstu.

Naši rezultati na ravni vrednotne komponente kažejo na obstoj statistično značilnih razlik med obravnavanimi okolji in dajejo podporo modernizacijski teoriji, saj so bile višje vrednosti podložniške kulture praviloma izmerjene v manj razvitih državah. Naši rezultati tako kažejo na ohranitev trenda iz časa bivše Jugoslavije, kjer so manj razvite republike in pokrajine praviloma dosegale višje ravni pri kazalcih podložniške, tradicionalne, avtokratske, nedemokratske politične kulture (Bačević in dr. 2001; Mihailović 1986). Čeprav zaradi narave naše raziskave ugotovljenih korelacij ni mogoče tolmačiti kot vzročno-posledičnost, pa rezultati v pretežni meri dajejo podporo modernizacijski tezi o osrednjem pomenu subjektivnih orientacij za razvoj družbe (Inglehart in Welzel 2007; Lipset 1959; Welzel in dr. 2003).

Kljub ugotovljenim tendencam pa obstajajo tudi nekatera odstopanja. Razmeroma visoke ravni podložniške kulture v NJR Makedoniji gre verjetno pripisati visoki latentni etnični konfliktnosti te družbe in zgodovinski novosti Makedonije, konstituirane kot demokratične in samostojne politične entitete, vsekakor pa to zahteva nadaljnja raziskovanja. Do neke mere je podobno mogoče reči tudi za Kosovo, ki je sicer tudi socioekonomsko najmanj razvito. Naši rezultati bistveno ne odstopajo od nekaterih raziskav, opravljenih po razpadu Jugoslavije. Če jih npr. primerjamo s študijo nekaterih podložniških kazalcev v letu 1992 (Flere in Molnar 1992), vidimo, da sta tudi takrat vzorca iz Kosova in Makedonije povečini dosegala najvišje povprečne vrednosti. Zaznane razlike med Srbijo in Hrvaško so bile majhne, višje vrednosti

14. Ugotovitev, da je Republika srbska po povprečjih podložniške politične kulture praviloma bližje Srbiji kot F BiH, kaže tudi na upravičenost ločene analize obeh entitet BiH.

pa je praviloma dosegala Srbija. Čeprav ne moremo dati dokončne ocene današnjih razmeroma visokih ravni podložniške kulture na Hrvaškem, bi institucionalne teorije to pripisovale odsotnosti radikalnega pretrganja vezi obstoječe politične ureditve s Tuđmanovo avtoritarno ureditvijo. Politično-kulturni pristop bi to izhodišče seveda obrnil: avtoritarna Tuđmanova vlada je bila mogoča ravno zaradi visokih ravni podložniške politične kulture na Hrvaškem. Vsekakor se zdijo verjetne še številne druge hipoteze, tudi zgodovinske. Možno je tudi, da so vojni spopadi v večji meri povzročili porast nekaterih podložniških orientacij na Hrvaškem kot pa v Srbiji. Naši rezultati torej kažejo, da socioekonomska razvitost ne more pojasniti vseh medentitetnih razlik v podložniški kulturi. Zato velja pri pojasnjevanju orientacij upoštevati tudi nekatere druge potencialno pomembne dejavnike. Če to prikažemo z nekaj primeri: nekatere študije kažejo, da etnične manjšine v primerjavi z etničnimi večinami izkazujejo nižje stopnje demokratične politične kulture, zaradi česar je proces demokratizacije v etnično heterogenih državah lahko oviran (Dowley in Silver 2002). Tudi družbene krize (npr. vojni spopadi in konflikti) se izkazujejo kot dejavnik, ki lahko bistveno zavira proces demokratizacije (gl. Horowitz 2003).

Glede na rezultate v zvezi z obema ekonomskima vrednotnima orientacijama je mogoče izpeljati dva sklepa. Ugotovitev, da imajo postjugoslovanske države najvišje povprečne vrednosti pri merah ekonomskega egalitarizma in paternalizma, lahko pomeni, da predvsem »ekonomska kultura« (Tomšič in Rek 2006) izkazuje največjo statičnost in da je komunistična preteklost pustila daljnosežne politično-kulturne posledice tudi na mlajših generacijah. V prihodnje bi veljalo ugotavljati, kateri dejavnik politične socializacije (starši, mediji, šola idr.) so tisti, ki k ohranitvi visokih ravni te dimenzije kulture najbolj prispevajo.

Po drugi strani pa se glede na ugotovitve o nepovezanosti med kazalcema razvitosti ter egalitarizmom in paternalizmom poraja dvom o smiselnosti nadaljnega zajemanja ter klasificiranja ekonomskega egalitarizma in paternalizma v koncept podložniške politične kulture, še posebej, če vemo, da so npr. prebivalci skandinavskih držav, ki sicer spadajo med ekonomsko najbolj razvite države sveta, visoko na lestvici ekonomskega egalitarizma in vrednot redistribucije (Svallfors 1999). Če predvidevamo, da skandinavski model države blaginje med drugim temelji tudi na egalitaristični orientiranosti prebivalstva, imajo lahko rezultati naše raziskave pomembne implikacije za postjugoslovanske države, tudi za Slovenijo. Tako ne preseneča, da se prebivalstvo na preteklo (in prihodnje?) poskuse nekaterih institucionalnih ukrepov v smeri liberalnega tipa kapitalizma v preučeni okoljih ni in ne bo odzvalo tako, kot bi si želele politične in ekonomske elite, saj takšni ukrepi nimajo vrednotne in politično-kulturne podlage za njihovo »uspešno« izvajanje.

Naše ugotovitve utegnejo imeti tudi pomembne implikacije za nadaljnje približevanje nekaterih postjugoslovanskih držav EU. Če je »sprejemanje evropskih vrednot« eden izmed kriterijev, ki ga predstavniki EU najpogosteje omenjajo pri približevanju nečlanic, potem je jasno, da utegnejo imeti tri najmanj razvite entitete (Kosovo, F BiH in NJR Makedonija) s procesom približevanja še posebej velike težave. Vendar je glede na pomen socioekonomske razvitosti za razvoj demokratičnih vrednot jasno tudi, da

bodo omenjene entitete potrebovale »pomoč« Zahoda. Tukaj velja razmisliti predvsem o gospodarskih investicijah, ki pa morajo nujno, če želijo imeti posledice za politično kulturo prebivalcev, izboljšati življenjske razmere večini prebivalcev najmanj razvitih držav. Ozko usmerjeni korporativni ukrepi, ki bi prinesli dobičke le elitam, bi stanje le poslabšali, saj bi posledično večanje neenakosti in nezadovoljstva pomenilo dodatno naraščanje podložniških, avtoritarnih in nedemokratičnih teženj.

Na koncu je treba omeniti še nekatere pomanjkljivosti naše raziskave, ki ne ugotavlja kavzalnosti med preučeni koncepti, temveč le povezanost med njimi. Prav tako je omejitven uporabljeni vzorec, ki ni bil reprezentativen. Povezanost med elementi politične kulture in socioekonomsko razvitostjo bi zato veljalo v prihodnje preučiti tudi na reprezentativnih vzorcih vseh kulturnih in političnih postjugoslovanskih okolij, tudi v longitudinalnih raziskavah.¹⁵

V naši raziskavi tudi nismo analizirali demokratičnih in participativnih elementov – državljanske politične kulture – niti nevrednotnih komponent politične kulture (politična participacija, občutek politične kompetence, politično zaupanje idr.), zato bi omenjene pomanjkljivosti morale preseči prihodnje raziskave. Postavlja se namreč vprašanje, ali v obravnavanih okoljih obstaja koherentna celota podložniške in demokratične politične kulture na ravni posameznikov. To bi dalo odgovor o pomenu visokih ravni podložniških elementov v nekaterih okoljih – ali so npr. posamezniki z višjimi vrednostmi podložniške politične kulture tudi bolj politično angažirani. Slednje bi namreč lahko pomenilo odmik s poti demokratizacije in ponovno retradicionalizacijo, kar so za čas po razpadu že ugotovljale nekatere študije (Flere in Molnar 1992; Pantić in Pavlović 2009), in posledično krhanje demokracije ravno v najmanj razvitih državah z najbolj podložniško usmerjenim prebivalstvom.

Sklenemo lahko, da so razlike v vrednotni komponenti politične kulture med postjugoslovanskimi okolji v precejšnji meri skladne s predvidevanji teorije modernizacije. Posledično se tudi zdi, da je cilju konsolidacije demokracije v politično-kulturnem pogledu v primerjavi s preostalimi nekdanjimi republikami trenutno najbližje Slovenija in da glede na rezultate dosedanjih analiz zaenkrat ni pričakovati bistvenih sprememb zaznanih trendov.

Literatura

- Adam, Frane, Makarovič, Matej, Rončević, Borut, in Tomšič, Matevž (2005): The challenges of sustained development: The role of socio-cultural factors in East-Central Europe. New York, Budimpešta: Central European University Press.
- Agh, Attila (1996): Political Culture and System Change in Hungary. V F. Plaser in A. Priberky (ur.): Political Culture in East Central Europe: 127–148. Aldershot: Avebury. Almond,

15 Vendar pa slednjega v segmentu, ki se nanaša na celoten postjugoslovanski vzorec, npr. raziskavi vrednot WVS in ESS še ne omogočata. V peti val raziskave vrednot WVS (2005–2008) sta bili izmed postjugoslovanskih entitet zajeti le Slovenija in Srbija; zadnji razpoložljivi podatki za vse entitete segajo v četrti val, natančneje v leta 1999–2001, vendar v raziskavo ni bilo vključeno Kosovo. Zadnji primerljivi podatki (brez Kosova) so tako stari že dobro desetletje, zaradi česar jih je nujno treba dopolnjevati z analizami pričujočega tipa.

- Gabriel A., in Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Almond, Gabriel A., in Verba, Sidney (1989): *The Civic Culture Revisited*. New York: Sage Publications.
- Amnå, Erik, Ekman, Tiina, in Almgren, Ellen (2007): *The End of a Distinctive Model of Democracy? Country-diverse Orientations among Young Adult Scandinavians*. *Scandinavian Political Studies*, 30 (1): 61–86.
- Bačević, Liljana J., in dr. (1991): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Barry, Brian (1988): *Sociologists, Economists, and Democracy*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Bashkirova, Elena (2002): *Political Participation in Central and Eastern Europe. Results of the 1999 European Values Surveys*. V D. Fuchs in dr. (ur.): *Burger und Demokratie in Ost und West*: 319–332. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Bernik, Ivan (1997): *Dvojno odčaranje: sedem socioloških razprav o nastajanju postsocialističnih družb* (Zbirka Znanstvena knjižnica, 23). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bernik, Ivan, in Malnar, Brina (2003): *Political culture in post-communist Europe: radical cultural change or adaptation on the basis of old cultural patterns?* V D. Pollack in dr. (ur.): *Political culture in post-communist Europe. Attitudes in new democracies*: 181–205. Aldershot: Ashgate.
- Bideleux, Robert (2007): *‘Making democracy work’ in the eastern half of Europe: Explaining and conceptualising divergent trajectories of post-communist democratisation*. *Perspectives on European Politics and Society*, 8 (2): 109–130.
- Bjørnskov, Christian (2007): *Determinants of generalized trust: A cross-country comparison*. *Public Choice*, 130 (1–2): 1–21.
- Burton, Brian K., Farh, Jiing-Lih, Hegarty, Harvey W. (2000): *A Cross-cultural Comparison of Corporate Social Responsibility Orientation: Hong Kong vs. United States Students*. *Teaching Business Ethics*, 4: 151–167.
- Dalton, Russell J. (2000): *Citizen Attitudes and Political Behavior*. *Comparative Political Studies*, 33 (67): 912–940.
- Dalton, Russell J. (2006): *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies* (4th ed.). Washington DC: CQ Press.
- Darley, William K., in Johnson, Denise M. (1993): *Cross-National Comparison of Consumer Attitudes Toward Consumerism in Four Developing Countries*. *The Journal of Consumer Affairs*, 27 (1): 37–54.
- Diamond, Larry (ur.) (1994): *Political culture and democracy in developing countries: textbook edition*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- DeJong, Gordon, Faulkner, Joseph, Warland, Rex (1976): *Dimensions of Religiosity Reconsidered*. *Social Forces*, 54: 866–889.
- Dowley, Kathleen M., in Silver, Brian D. (2002): *Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States*. *Europe-Asia Studies*, 54 (4): 505–527.
- Dyker, David A. (1979): *Yugoslavia: Unity out of Diversity?* V A. Brown in J. Gray (ur.): *Political Culture and Political Change in Communist States*: 66–100 (2nd edition). London: Macmillan.

- Fails, Matthew D., in Pierce, Heather, N. (2010): Changing Mass Attitudes and Democratic Deepening. *Political Research Quarterly*, 63 (1): 174–187.
- Fink - Hafner, Danica, in Haček, Miro (ur.) (2001): Demokratični prehodi II: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Fink - Hafner, Danica, in Kropivnik, Samo (2006): Politična udeležba v posocializmu: med deformirano modernostjo, novo modernizacijo in postmodernostjo. *Družboslovne razprave*, 22 (51): 55–72.
- Flere, Sergej, in Molnar, Aleksandar (1992): Avtoritarizem, etnocentrizem in retradicionalizacija. *Družboslovne razprave*, 9 (13): 5–14.
- Flere, Sergej (2003): Blind alleys in ethnic essentialist explanations of the downfall of the former Yugoslavia. *Critical sociology*, 29 (3): 237–256.
- Flere, Sergej, in Lavrič, Miran (2007): Operationalizing the civil religion concept at a cross-cultural level. *Journal for the scientific study of religion*, 46 (4): 595–604.
- Flere, Sergej, in Lavrič, Miran (2008): On the validity of cross-cultural social studies using student samples. *Field methods*, 20 (4): 399–412.
- Flere, Sergej, in Klanjšek, Rudi (2009): Cross-cultural insight into the association between religiousness and authoritarianism. *Archiv für Religionspsychologie*, 31 (2): 177–190.
- Forgas, Joseph P., in dr. (1977): The Cognitive Representation of Political Personalities. *International Journal of Psychology*, 12: 19–30.
- Fuchs, Dieter, in Klingemann, Hans-Dieter (2006): Democratic communities in Europe. A comparison between East and West. V H.-D. Klingemann in dr. (ur.): *Democratic Consolidation in Eastern Europe: Identity, Values and Culture*: 25–66. Oxford: Oxford University Press.
- Funke, Friedrich (2005): The Dimensionality of Right-Wing Authoritarianism: Lessons from the Dilemma between Theory and Measurement. *Political Psychology*, 26 (2): 195–218.
- Goehring, Jeannette (ur.) (2008): *Nations in transit 2008: Democratization from Central Europe to Eurasia*. New York, Washington, Budimpešta: Freedom House.
- Golubović, Zagorka (2004): Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture. V D. Vujadinović in dr. (ur.): *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*: 233–246. Beograd: CEDET, Podgorica: CEDEM, Zagreb: CTCSR, 2002–2004.
- Halman, Loek, C. J. M. (2007): Political values. V R. J. Dalton in H. D. Klingemann (ur.): *The Oxford Handbook of Political Behavior*: 305–323. Oxford: Oxford University Press.
- Haus, Charles (2005): *Comparative Politics: Domestic Responses to Global Challenges* (4th ed.). New York: Wadsworth Publishing.
- Hoellinger, Franz, in Smith, Timothy B. (2002): Religion and Esotericism among Students: A Cross-Cultural Comparative Study. *Journal of Contemporary Religion*, 17 (2): 229–249.
- Hofstede, Geert (1980): *Culture's Consequences: International Differences in Work-related Values*. London: Sage.
- Horowitz, Shale (2003): Sources of Post-communist Democratization: Economic Structure, Political Culture, War, and Political Institutions. *Nationalities Papers*, 31 (2): 119–137.
- Huntington, Samuel P. (1993): *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman, London: University of Oklahoma Press.
- Iglič, Hajdeja (2004): Dejavniki nizke stopnje zaupanja v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 20 (46/47): 149–175.

- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, Chichester: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (2002): *Cultural Cleavages in the European Union: Modernization and Cultural Persistence*. V D. Fuchs in dr. (ur.): *Bürger und Demokratie in Ost und West*: 73–84. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Inglehart, Ronald (2006): *East European Value Systems in Global Perspective*. V H.D. Klingemann in dr. (ur.): *Democratic Consolidation in Eastern Europe: Identity, Values and Culture*: 67–84. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, Ronald, in Baker, Wayne E. (2000): *Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values*. *American Sociological Review* 65 (1): 19–51.
- Inglehart, Ronald, in Welzel, Christian (2007): *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Inkeles, Alex, in Smith, David H. (1974): *Becoming Modern*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jackman, Robert W., in Miller, Ross A. (1996): *The Poverty of Political Culture*. *American Journal of Political Science* 40 (3): 697–716.
- Jacobs, Jörg, Müller, Olaf, in Pickel, Gert (2003): *Persistence of democracies in Central and Eastern Europe: Consolidation, stability and people's power of resisting*. V D. Pollack in dr. (ur.): *Political Culture in Post-Communist Europe: Attitudes in New Democracies*: 91–114. Aldershot, England: Ashgate Publishing Ltd.
- Janmaat, Jan G. (2006): *Civic Culture in Western and Eastern Europe*. *European Journal of Sociology*, 47: 363–393.
- Južnič, Stane (1989): *Politična kultura*. 2., prenovljena in dopolnjena izd. Maribor: Obzorja.
- Klingemann, Hans-Dieter, Fuchs, Dieter, in Zielonka, Jan (ur.) (2006): *Bürger und Demokratie in Ost und West – Einleitende Bemerkungen*. V H.-D. Klingemann in dr. (ur.): *Democracy and political culture in Eastern Europe*: 9–26. London, New York: Routledge.
- Kolenc, Janez (2002): *Politična kultura na prehodu v demokracijo: (primer Slovenije)*. Ljubljana: i2.
- Lazić, Mladen, in Cvejić, Slobodan (2007): *Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia*. *International Journal of Sociology* 37 (3): 54–74.
- Lipset, Seymour M. (1959): *Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy*. *American Political Science Review*, 53: 69–105.
- Lukšič, Igor (2006): *Politična kultura: političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Makarovič, Jan (2004): *Zaupanje: odprtost kot zdravilo in kot strup*. *Teorija in praksa*, 41 (1/2): 377–386.
- McClenon, James (1993): *Surveys of Anomalous Experience in Chinese, Japanese, and American Samples*. *Sociology of Religion*, 54 (3): 295–302.
- Mihailović, Srečko (1986): *Odnos omladine prema politici*. V S. Vrcan (ur.): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarne analize rezultata istraživanja*. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Mihelj, Vlado (2002): *Mladina 2000: slovenska mladina na prehodu v tretje tisočletje*. [Ljubljana]: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad Republike Slovenije za mladino, [Maribor]: Aristej, 2002.

- Miheljak, Vlado (2006): Slovenia in Central Europe: merely meteorological or a value kinship? V H.-D. Klingemann in dr. (ur.): Democracy and political culture in Eastern Europe: 119–147. London, New York: Routledge.
- Miljević, Milan, in Poplašen, Nikola (1991): Politička kultura in međunacionalni odnosi. V L. Baćević in dr. (ur.): Jugoslavija na kriznoj prekretnici: 77–96. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Newton, Kenneth (2007): Social and Political trust. V R. J. Dalton in H.-D. Klingemann (ur.): The Oxford handbook of political behavior: 342–361. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Novak, Bogomir (1996): Political culture and Democracy in Slovenia. *The School Field*, 7 (1/2): 74–85.
- Pantić, Dragomir (1988): Politička kultura i članstvo SKJ. V V. Falatov in (ur.): Tito – partija: 489–509. Beograd: Memorijalni centar »Josip Broz Tito«: Narodna knjiga.
- Pantić, Dragomir (1998): Politička kultura i vrednosti. V D. Pantić (ur.): Fragmenti političke kulture: 38–79. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pantić, Dragomir, in Pavlović, Zoran (2009): Political culture of voters in Serbia. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Plasser, Fritz, in Ulram, Peter (1996): Measuring Political Culture in East Central Europe. Political Trust and System Support. V F. Plasser in A. Pribersky (ur.): Political Culture in East Central Europe: 3–34. Aldershot: Avebury.
- Popović, Mihailo, in dr. (1977): Društveni slojevi i društvena svest. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.
- Pribersky, Andreas (1996): The Symbolic Dimension. Political Anthropology and the Analysis of ECE Political Cultures. Political Culture and System Change in Hungary. V F. Plasser in A. Pribersky (ur.): Political Culture in East Central Europe: 51–60. Aldershot: Avebury. London, New York: Routledge.
- Przeworski, Adam (1991): Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D., Leonardi, Robert, in Nanetti, Raffaella Y. (1993): Making democracy work: civic traditions in modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- Radin, Furio (1986): Vrijednosti jugoslavenske omladine. V S. Vrcan (ur.): Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarna analiza rezultata istraživanja: 55–75. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Ramet, Sabrina P. (2002): Balkan Babel: The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević. Boulder, Oxford: Westview.
- Rizman, Rudi (2002): Teoretična razumevanja tranzicije k demokraciji. Teorija in praksa, 39 (2): 137–154.
- Reynolds, Nina L., Antonis, Simintiras C., Diamantopoulos, Adamantios D. (2000): Homogeneous Samples in Cross-national Research. Marketing in the New Millenium. Swansea: European Business Management School. Dostopno prek <http://www.swan.ac.uk/sbe/research/working%20papers/EBMS%202000%2011.pdf> (5. 3. 2008).
- Rohrschneider, Robert (2003): Learning Democracy: Do Democratic Values Adjust to New Institutions. V D. Polack in dr. (ur.): Political culture in post-communist Europe: attitudes in new democracies: 74–70. Aldershot: Ashgate.

- Rose, Richard, Mishler, William, in Haerpfer, Christian (1996): *Democracy and its alternatives: understanding post-communist societies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Rose, Richard, in Munro, Neil (2003): *Elections and Parties in New European Democracies*. Washington, D. C.: CQ Press, A Division of Congressional Quarterly.
- Rose, Richard, Shin, Doh, C. (2001): Democratization backwards: the problem of third-wave democracies. *British Journal of Political Science* (31): 331–354.
- Rosenberg, Mark (1956): Misanthropy and political ideology. *American Sociological Review*, 21: 690–695.
- Rot, Nikola, in Havelka, Mladen (1973): Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine. Beograd: Institut za psihologiju in Institut društvenih nauka.
- Rupnik, Jacques (1999): The Postcommunist Divide. *Journal of Democracy*, (10) 1: 57–62.
- Schedler, Andreas (2001): Measuring Democratic Consolidation. *Studies in Comparative International Development*, 36 (1): 66–92.
- Schwartz, Shalom H. (1999): A theory of Cultural Values and Some Implications for Work. *Applied Psychology: An International Review*, 48 (1): 23–47.
- Sears, David (1986): College Sophomores in the Laboratory: Influences of a Narrow Database on Social Psychology's View of Human Nature. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51: 515–530.
- Soares, Ana Maria (2004): The influence of culture on consumers: Exploratory and risk taking behaviour. *Escola de Economia e Gestão, Universidade do Minho*. Dostopno prek http://repositorium.sdum.uminho.pt/bitstream/1822/4839/1/Tese_Mar%C3%A7o.pdf (10. 6. 2010).
- Stevanović, Branislav (2006): Some Characteristics of Value Systems in Three Balkan States. *Facta Universitatis (Series: Philosophy, Sociology and Psychology)*, 5 (1):17–34.
- Svallfors, Stefan (1999): Political Trust and Attitudes Towards Redistribution. A Comparison of Sweden and Norway. *European Societies*, 1 (2): 241–268.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A sociological theory*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Šiber, Ivan (1998): Autoritarna ličnost, politički svjetonazor i stranačka preferencija, 35 (4): 193–209.
- Šram, Zlatko (2007): Socijalni konzervativizam i stranačke preferencije: slučaj Srbije. *Politička misao*, 44 (4): 117–132.
- Thompson, Michael, Ellis, Richard, in Wildavsky, Aaron (1992): Political Cultures. V M. Hawkesworth in M. Kogan (ur.): *Routledge Encyclopedia of Government and Politics*: 507–519. London, New York: Routledge & Kegan Paul.
- Tomšič, Matevž (2002): Politična stabilnost v novih demokracijah: Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tomšič, Matevž, in Rek, Mateja (2006): Kulturni vidiki ekonomskega in političnega razvoja: stare in nove članice EU v primerjalni perspektivi. *Organizacija*, 36 (1): 28–34.
- United Nations Development Programme (2009): *Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development*. New York: Palgrave Macmillan.
- Uslaner, Eric M. (2003a): Trust and civic engagement in East and West. V G. Badescu in E. Uslaner (ur.): *Social Capital and the Transition to Democracy*: 81–94. London: Routledge.
- Uslaner, Eric M. (2003b): Trust, Democracy and Governance: Can Government Policies Influence Generalized Trust? V M. Hooghe in D. Stolle (ur.): *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*, 171–190. New York, Palgrave.

- Van de Vijver, Fons, in Leung, Kwok (1997): *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Vasović, Mirjana (1991): Vrednosna opredeljenja Jugoslovena. V L. Bačević in dr. (ur.): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*: 116–166. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnenje.
- Vassilev, Rossen (1999): *Modernization Theory Revisited: The Case of Bulgaria*. *East European Politics & Societies*, 13 (3): 566–599.
- Vihalemm, Triin, in Kalmus, Veronika (2008): *Mental Structures in Transition Culture: Differentiating Patterns of Identities and Values in Estonia*.
- Vrcan, Srđan (ur.) (1986): *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije: preliminarna analiza rezultata istraživanja*. Beograd: Centar za istraživačku, dokumentacionu i istraživačku delatnost predsedništva konferencije SSOJ.
- Vujčić, Vladimir (2001): *Politička kultura demokracije*. Osijek, Zagreb, Split: Panliber.
- Weber, Max (1921/1972): *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Welzel, Christian (2002): *International Journal of Comparative Sociology*, 43 (3–5): 317–349.
- Welzel, Christian (2007): *Are Levels of Democracy Affected by Mass Attitudes? Testing Attainment and Sustainment Effects on Democracy*. *International Political Science Review*, 28 (4): 397–424.
- Welzel, Christian, Inglehart, Ronald, in Klingemann, Hans–Dieter (2003): *The theory of human development: A cross-cultural analysis*. *European Journal of Political Research*, 42 (3): 341–379.
- Županov, Josip (1970): *Egalitarizam i industrializam*. *Sociologija*, 12: 5–45.
- Županov, Josip (1983). *Znanje, društveni sistem i klasni interes*. *Naše teme*, 27: 1048–1054.

Spletni viri

CIA Fact Book. Dostopno prek: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.htm> (21. 3. 2010).

Naslov avtorjev:

asist. Andrej Kirbiš

Univerza v Mariboru

Filozofska fakulteta

Koroška cesta 160, 2000 Maribor

e-mail: andrej.kirbis@uni-mb.si

prof. Sergej Flere

Univerza v Mariboru

Filozofska fakulteta

Koroška cesta 160, 2000 Maribor

e-mail: sergej.flere@uni-mb.si